

Şaban Döğen ve Abdülaziz Hatip'in birlikte hazırladıkları *Câmiu's-Sağîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* gibi eserler burada zikredilebilir (ayrıca bk. HADİS; MUHTASAR).

Klasik hadis şerhleri üslûp açısından genellikle iki şekilde kaleme alınmıştır. Bir kısmında, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fet-hu'l-bârî*'sinde ve Aynî'nin *'Umdetü'l-kârî*'sinde görüldüğü üzere, müellif "kav-lühû" kelimesiyle şerhettiği metne işaret eder. Bir kısmında ise metinle şerhin ibareleri karışık olup metin mîm, şerh de şîn harfiyle gösterilir veya metnin üstüne bir çizgi çekilir. "Memzûc" şerh denilen ve çok yaygın olan bu şerh türünde metinle şerhin birbirine karıştırılması endişesi ortaya çıkmıştır. Geç dönemlerde asıl metni parantez içine almak, metni ve şerhi farklı karakterlerde dizmek ve sayfa altına dipnot biçimindeki şerhler yaygınlık kazanmıştır. Şerhedilen bir hadis kitabında şerh, hâşiye ve ta'lik birlikte verilirken eski kaynaklarda hâşiye ve ta'likler genellikle ke-limenin üzerine ve satır aralarına veya bir işaretle sayfanın kenarına yazılmış, matbaada basılan eserlerde ise sayfalar birkaç çizgi ile bölünerek en başta metin, altında şerh, daha alt kısımlarda hâşiye ve ta'liklere yer verilmiştir.

Bazı hadis şerhleri farklı özelliklere sahip olmakla birlikte şerhlerde genellikle şu noktalar üzerinde durulmuştur: 1. Şerhedilen hadisi açıklayan bir âyet varsa bu âyetten yararlanmak. 2. Hadisin konusyla ilgili diğer hadisleri derleyip şerhi bunların ışığında yapmak. 3. Hadisin sebebi vürûdu biliniyorsa bunu belirtmek. 4. Anlaşılması zor kelimelerin lugat mânalarını vermek ve kelimelerin hangi kökten türediğini, nasıl kullanıldığını göstermek; hadisi eski Arap şiiiryle istihâd ederek ve dil âlimlerinin görüşlerine başvurarak açıklamak. 5. Hadisin ihtiva ettiği itikadî veya amelî hükmü belirtmek yahut verilmek istenen mesaja işaret etmek; bunu yaparken sahâbe başta olmak üzere tâbiîn ve diğer âlimlerle mezhep imamlarının farklı görüşlerine yer vermek. 6. Birbirine zıt gibi görünen hadisleri muhaddislerin çokça kullandığı cem', telif, nesh, tercih ve tevakkuf metotlarıyla açıklamak. 7. Hadiste mecazi anlatım varsa buna işaret etmek. 8. Te'vil edilecek yerleri te'vil etmek. 9. Rivayet ve nüsha farklarına işaret etmek. 10. Gereken yerlerde siyer ve tarihe dair bilgi vermek. 11. Senedlerde geçen râvilerle metinlerde geçen kişileri tanıtmak. 12. Şerhedilen veya delil olarak kullanılan hadislerin sıhhat derecesini belirtmek. 13. Bağlı bulunduğu mezhebin

görüşlerini ön plana çıkarmak. 14. Daha önce yapılmış şerhlerden nakiller yapmak. 15. İçinde yaşanan döneme ait bazı olayları ve güncel meseleleri hadisin ışığında açıklamak.

Geniş bir literatüre sahip olan hadis şerh edebiyatı üzerine günümüzde birtakım değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bunlar arasında Hasan Kâmil Yılmaz'ın *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi* (İstanbul 1990), Saffet Sancaklı'nın *Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Karşılaşılan Problemler* (Bursa 1999), Enbiya Yıldırım'ın *Geleneksel Hadis Yorumculuğu* (İstanbul 2001) ve Ayhan Tekineş'in *Hadisleri Anlama Problemi* (İstanbul 2002) adlı eserleri sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Seyyidünâs, *en-Nefhu's-sezî fi şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm), Riyad 1409, I, 86; *Keşfü'z-zunûn*, I, 36-37 (mu-kaddime); II, 1038; Siddîk Hasan Han, *el-Hıttâ fi zikri's-sihâhi's-sitte*, Beyrut 1405/1985, s. 100-101; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 195-196; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989, s. 141-171; Kemal Sandıkcı, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991, s. 23-89; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, Ebûzabî 1425/2004, III, 1480, 1672-1695; Abdullah Aydın, *Hadis İstihâd Sözlüğü*, İstanbul 2006, s. 297-298; Saffet Sancaklı, "İbn Battal ve Buhârî Şerhi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/1 (2007), s. 1-33.

MEHMET EFENDİOĞLU

□ FIKIH. Bir fıkıh eserini başka bir fıkıh eserinin teşkil ettiği zeminde yazma faaliyetine ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan ürüne şerh adı verilmiştir. Şerhin esas aldığı kitap "metin" olarak nitelenmiş ve metin-şerh kavramları genellikle bir karşılık ilişkisi içinde kullanılmıştır. Bir fıkıh metninden hareketle başka bir fıkıh eseri inşa etme noktasında şerh ile hâşiye kavramlarını ayıran kesin bir çizgiden söz etmek mümkün değildir. Nitekim müellifleri tarafından hâşiye diye adlandırılan veya bu sıfatla tanınmış birçok eserin şerh literatürüne dahil edilmesini mümkün kılacak muhteva, dil ve kompozisyon özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Ancak fıkıh tarihi boyunca şerh ve hâşiye olarak kabul edilen eserlere iki ayrı bütün halinde bakıldığında bu kavramların başlıca üç noktada birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Öncelikle şerhler fıkıh metni üzerine kaleme alınmasına mukabil hâşiyelerin büyük çoğunluğu şerhler üzerine yazılmıştır. Ayrıca şerhler, umumiyetle esas aldıkları metnin muhteva ve ifade akışını kesintisiz biçimde takip eder-

ken hâşiyeler şerhlerin veya metinlerin belirli noktaları hakkında kaleme alınmıştır. Öte yandan şerhlerin ortaya çıkış tarihinin III. (IX.) yüzyılın sonu ve IV. (X.) yüzyılın başı olarak belirlenebilmesine karşılık hâşiyeler, VII. (XIII.) yüzyılda izlerine rastlansa bile ancak VIII. (XIV.) yüzyılda yaygın bir telif türü haline gelmiştir.

Fakihin kendi fikirlerini bir fıkıh metnini esas kabul edip kaleme alması bu metnin mefhum, mesele, tasnif ve dil gibi birçok boyutunun söz konusu fikir ve katkılar üzerinde belirleyici olması anlamına gelmektedir. Fıkıh şerhlerinin ortaya çıkışı mezheplerin teşekkül sürecindeki en önemli gelişmelerden biridir. Zira bir fıkıh metninin teşkil ettiği zeminde başka bir fıkıh eseri telif etmek aynı zamanda tarih içinde ortaya çıkmış belirli bir fikhî birikimi seçmek ve bu seçili geçmiş hakkında konuşmak demektir. Dolayısıyla fıkıh şerhi, çeşitli fikhî çevrelerin geçmişte ortaya koydukları çalışmalar arasından belirli bir kesiminin tercih edildiğini ve şârihin fikhî mesaisinin sınırlarını bu seçilen çalışmaların belirlediğini ortaya koymaktadır. Şârih söz konusu fikhî birikimi şerhettiği metin üzerinden geliştirmekte ve literatüre aktarmaktadır. Buna göre fıkıh şerhi geçmişte yazılmış bir metni üzerinde fikhî düşüncenin cereyan edeceği zemin olarak seçmekle aynı zamanda mezhebe intisabın mahiyet ve sınırlarını belirlemiş olmaktadır.

Şerhlerin başlıca beş işlevinden söz edilebilir. 1. Hükümleri delillendirme. Metinde yer alan fikhî hükümlerin edille-i şer'iyeye ve mezhep içi istidlâl kaynaklarıyla irtibatlarının kurulması veya daha önce kurulan irtibatların yeniden düzenlenmesi suretiyle her bir önermenin ardından yatan akıl yürütme, şerhin yazıldığı dönemin tartışma ve önceliklerine göre yeniden şekillendirilip zenginleştirilmektedir. 2. Önceki katkıları değerlendirme. Metinde yer alan meselelerin hükmü veya bu meseleleri ifade eden önermelerin kapsamı hakkında daha önce dile getirilen görüşleri ele alan ve özellikle aynı metinle ilgili telif edilmiş şerh ve hâşiyelerin bu husustaki katkılarını tartışan şerhler bu şekilde fikhî meselelerin literatür tarihlerini de ortaya koymaktadır. 3. Yeniden ifade. Metnin kaleme alındığı dönemden sonra gelişen terim, tasnif, dil ve üslûba göre metnin önermelerini yeniden anlatan şerhler, söz konusu metnin hem fikhî çevrelerinde okunmaya devam etmesini hem de hakkında ortaya çıkan şerh geleneğinin daha uzun soluklu olmasını sağlamaktadır. Bu çerçe-

vede “tehzip” ve “tertip” diye adlandırılan birçok çalışma aslında metnin eskiyen dil ve tasnifini yeniden inşa için sarfedilen gayretlerdir. 4. Metni tenkit. Özellikle “müftâ bih” görüşleri belirleme hususunda ve fıkıh eğitimi müfredatlarında temel metinlerden kabul edildiği için yaygın şerh geleneğine sahip eserlere karşı eleştirilerin dile getirildiği literatür yine bu metinler üzerine yazılan şerhlerden oluşmaktadır. 5. Terim ve ifadeleri açıklama. Sarf, nahiv ve belâgat tahlillerinin yapılması, zamirlerin merciinin ve cümlelerdeki hazfedilmiş öğelerin açıklanması, fıkıh ve diğer ilimlere dair terimlerin, bilinmeyen kelimelerin ve nâdir kullanımların izahı şeklinde ortaya çıkan bu tarz, özellikle fıkıh eğitiminin ilk basamaklarında kullanılan metinler hakkında yazılmış şerhlerde görülmektedir.

Şerhler fıkıh literatürünün gelişiminde etkin olmuş ve geçmişte kaleme alınan eserler arasından sadece bir kısmının seçilip şerhedilmesi fıkıh tarihinin hangi metinler kanalıyla gelişeceğini ve bu tarihi seyre hangi eserlerin hâkim olacağını büyük ölçüde belirlemiştir. Söz konusu işlevleri dikkate alındığında fikhî tefekkürün üzerinde cereyan ettiği temel literatürün şerh olduğu söylenebilir. Fetva ve kazâya dair telif gelenekleri, fıkıhın problem alanının kapsamını genişletme hususunda önemli katkılarda bulunmasına rağmen fıkıh meselelerini teşkil eden delil, kavram ve hüküm gibi unsurların tartışıldığı ve kapsamlarının geliştirildiği ana literatür şerhtir. Fıkıh şerhleri arasında muhteva kompozisyonu açısından tesbit edilen farklılıklar bu eserlerin ağırlıklı olarak üstlendiği işlevle irtibatlıdır. Nitekim dil tahlillerine ağırlık verilen şerhlerde metin daha küçük parçalar halinde birimlere ayrılarak takip edilirken metindeki bir hüküm vesilesiyle ilgili katkıların değerlendirildiği şerhler nisbeten daha büyük parçalara bölünüp şerhedilir. Belirli bir işlevin ağırlıkta olduğu eserler kaleme alınmakla birlikte şerhler çoğunlukla yukarıdaki işlevlerin birden fazlasını ihtiva etmektedir.

Fıkıh şerhleri, mezhep birikimini herhangi bir şekilde temsil eden metinler üzerine yazılır. Dolayısıyla geniş fıkıh çevreleri tarafından benimsenmemiş bir anlayış ve dile telif edilen eserler şerhedilmemiştir. Müellifin bütün tercihleri (kelime, kaynak, tasnif, hüküm vb.) şârih için son derece önemli olmakla beraber fıkıh şerhleri, yazarın dile getirilmemiş niyetlerini ortaya koyma yahut eserin kaleme

alındığı tarihî bağlamı inşa etmeye çalışma gibi bir amaç taşımaz. Bu temel özelliklerinden ötürü fıkıh şerhleri ortaya çıktıkları andan itibaren gerek bir literatür gerekse fikhî faaliyet türü olarak tefsir veya te'vil gibi kelimelerle nitelendirilmemiştir. Şerhlerin bu özelliği yukarıda temas edilen birbirinden farklı işlevleriyle birlikte değerlendirildiğinde, bazı müelliflerin kendi eserlerini telif ettikten sonra bu eserler üzerine hacimli şerhler yazmalarına rağmen daha sonra başka fakihlerin söz konusu eserleri için yeniden şerh ettikleri daha kolay anlaşılacaktır.

Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinde şerh literatürünün IV. (X.) yüzyılın başında ortaya çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Hanbelî mezhebi için bu tarih aynı yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir. Fıkıh şerhleri V (XI) ve VI. (XII.) yüzyıllarda istikrarlı bir şekilde çoğalmış, VII. (XIII.) yüzyılda kaleme alınan şerh sayısı neredeyse bir önceki asrın iki katına ulaşmış, ancak en yüksek artış VIII. (XIV.) yüzyılda gerçekleşmiştir. Şerh yazımının nicelik bakımından zirve noktasına IX. (XV.) yüzyılda ulaştığı anlaşılmaktadır. Fıkıh eserlerinin ana türlerinden biri olarak yaygınlığını korumasına rağmen X. (XVI.) yüzyıldan itibaren verilen ürün sayısında görülen azalma daha sonraki iki asırda düzenli biçimde sürmüştür. Söz konusu düşüşün modernleşme hareketlerinin İslâm dünyasında etkisini gösterdiği XIX ve XX. yüzyıllarda şaşırtıcı bir şekilde hız kesmekle beraber bu dönemde bile yüzlerce şerhin kaleme alındığı görülmektedir. Şerh literatürünün İslâm medeniyeti tarihi boyunca takip ettiği bu seyrin, doğrudan fıkıh metinleri hakkında yazılmalarına rağmen hâşiye diye nitelendirilen çalışmaların yüzyıllara göre gelişiminin dikkate alınması durumunda da değişmemektedir. Mezhep literatürlerinin eser ve müellif zenginliği noktasında birbirlerine nisbeti fıkıh şerhleri söz konusu olduğunda da aynı kalmaktadır. Nitekim fıkıh şerhleri açısından en geniş literatüre sahip mezhepler Şâfiî ve Hanefî mezhepleri iken Mâlikî şerhleri bunların ardında yer almakta ve Hanbelî mezhebinde kaleme alınan şerh sayısı bazı Şâfiî şerh geleneplerinin sahip olduğu eser sayısının bile altına düşmektedir.

Fıkıh şerhlerine konu olan metinlerin büyük çoğunluğu, mezhep birikimini bilgi ve delil kaynağı olma açısından hiyerarşik bir bünye içinde ele alarak her mesele, terim, tasnif ve hükümde mezhep birikimi içindeki tartışma ve tercihlere atıfta bulunan fûrû-i fıkıh muhtasarları üzerine ya-

zılmıştır (bk. MUHTASAR). Fıkıh usulü ve fûrû-i fıkıhın bazı alt dallarında oluşan şerh gelenekleri incelendiğinde, bu geleneklerin de mezhep içinde üretilmiş fikhî mesainin bütününe değerlendirme ve yorumlamada gösterdikleri başarı ile öne çıkan metinler olmaları bakımından fûrû muhtasarıyla aynı karakteristiği taşıdıkları görülmektedir. Bu sebeple mezheplerin henüz ortaya çıktığı dönemde telif edilmiş, bir kısmı mezhep imamlarına ait olmakla birlikte birçok eser şerh faaliyetinin konusu yapılmamıştır. Nitekim *el-Aşl*, *Kitâbü'l-Harâc*, *el-Üm*, *el-Esedyye* ve erken dönem Hanbelî simalarının *el-Mesâ'il*leri üzerinde herhangi bir şerh geleneği teşekkül etmemiştir. Fûrû-i fıkıh muhtasarları dışında yalnız fıkıh usulü ve ferâiz sahalarında şerh çalışmalarının yoğunlaştığı, buna karşılık fıkıh literatürünün çeşitli açılardan alt bölümlerini teşkil eden nevâzil, ahkâm-ı sultâniyye, bir fıkıh başlığı veya meselesine dair risâle, fetva mecmuası ve birkaç istisna dışında şûrût eserleri hakkında şerh geleneğinin oluşmadığı görülmektedir.

Hanefî mezhebinde Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Câmi'u'l-kebir*, *el-Câmi'u's-şâğir* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserlerinin iç kompozisyonunun ve bölüm tasnifinin yeniden düzenlenmesine dair çalışmalarla başlayan ilk şerhlerin III. (IX.) yüzyılın sonunda ortaya çıktığı ve IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında geliştiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kitaplar hakkında hazırlanan yeni tehziblerin eşliğinde VI. (XII.) yüzyılda tekrar yoğunluk kazanan bu şerh geleneği IX. (XV.) yüzyılla beraber kesintisiz bir faaliyet olma niteliğini yitirmiştir. Tahâvî ve Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ları üzerine yazılan şerhler, Hanefî mezhebi tarihi için çok önemli bazı gelişmeleri temsil etmelerine rağmen değişen fıkıh dili ve mezhep içi tercihlerin etkisiyle uzun soluklu birer gelenek teşkil edememişlerdir. Şeybânî şerhlerinin azalmaya başladığı VII. (XIII.) yüzyıl aynı zamanda Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı hakkında en çok şerhin kaleme alındığı dönemdir. Bu yıllarda ortaya çıkan Merginânî'nin *el-Hidâye*'sine dair şerhler VIII. (XIV.) yüzyılda büyük bir artış göstermiştir. *el-Hidâye* ile Burhânüşşeria Mahmûd'un *el-Vikâye*'si (*Vikâyetü'r-rivâye fi mesâ'ili'l-Hidâye*) ve Sadrüşşeria'nın bunu ihtisar ettiği *en-Nukâye*'den oluşan metin silsilesi üzerine kaleme alınan şerhler Hanefî literatürünün en büyük şerh geleneğini meydana getirmektedir. Nice-lik bakımından X. (XVI.) yüzyılda zirveye ulaşan bu şerh geleneği Hanefî fıkıhının

gelişimine katkı noktasından diğer şerh gelenekleri arasında temayüz etmektedir. XI. (XVII.) yüzyıl, bu çizginin düşüşe geçmesine karşılık *Kenzü'd-dekâ'ik*, *Mülteka'l-ebhur* ve *Gurerü'l-ahkâm* hakkında en yoğun şerh yazımının görüldüğü dönemdir. Öte yandan aynı yüzyılda *Tenvîrû'l-ebşâr* ekseninde oluşan şerh geleneği gelişmeye başlarken *el-Muhtâr* ve *Mecma'u'l-bahreyn* şerhleri ortadan kalkmıştır. Muhtasarları kadar yaygınlaşmayan bu iki esere dair çalışmalar, önce *Kenzü'd-dekâ'ik* şerhleri ve ardından Osmanlı merkez coğrafyasında ortaya çıkan *Mülteka'l-ebhur* ve *Gurerü'l-ahkâm* şerhlerine karşı tutunamamıştır (bu metinler ve şerhleri için bk. FIKIH [Literatür]; HANEFÎ MEZHEBİ [Literatür]).

Şâfiî mezhebinin tarihinde dikkat çeken ilk şerh geleneği Müzenî'nin (ö. 264/878) *el-Muhtasar*'ı üzerine yazılmış eserlerdir. IV. (X.) yüzyılla birlikte başlayan bu şerh çizgisi, VI. (XII.) yüzyıldan itibaren zayıflamaya başlarken bu dönemde ortaya çıkan Ebû İshak eş-Şirâzî'nin *el-Mühezzeb*'i ve özellikle *et-Tenbih*'i hakkında kaleme alınan şerhler üç asır boyunca Şâfiî mezhebinin en önemli şerh faaliyetlerinden birini teşkil etmiştir. Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ına dair yazılan şerhler IX. (XV.) yüzyıla, *el-Mühezzeb* ve *et-Tenbih* şerhleri ise X. (XVI.) yüzyıla kadar uzanmasına rağmen VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren Gazzâlî'nin fürû-i fikh eserlerinden doğan telif geleneği hakkında kaleme alınmış şerhler Şâfiî literatürünün yegâne hâkim unsuru haline gelmiştir. VII. (XIII.) yüzyıldan modernleşme sürecine kadar ortaya çıkan Şâfiî şerhlerinin büyük çoğunluğu bu gelenek üzerine kaleme alınmıştır. Söz konusu telif geleneği VI. (XII.) yüzyılın sonuna doğru sadece birkaç şerhe sahipken VII. (XIII.) yüzyıldaki şerhler Şirâzî şerhleri kadar yaygınlaşmış, VIII. (XIV.) yüzyılda ise hâkim şerh geleneği durumuna gelmiştir. IX. (XV.) yüzyılda büyük artış gösteren bu gelenek, XI. (XVII.) yüzyıldan itibaren giderek zayıflamasına rağmen XX. yüzyılda bile ürün vermeye devam etmiştir. Gazzâlî'nin *el-Vasîf*'ine gösterilen rağbet, VII. (XIII.) yüzyılda yoğunlaşan ve VIII. (XIV.) yüzyılla birlikte sona eren bir şerh çizgisine konu olmuştur. Çıkış noktası Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'i olan bir dizi eser hakkında kaleme alınan şerhler ise Şâfiî şerh geleneğinin ana gövdesini teşkil etmektedir. Söz konusu eserlerin büyük çoğunluğu, Abdülkerîm er-Râfî'nin *el-Vecîz* üzerine yazdığı ihtisar ve şerhleri takip eden üç kol halinde tasnif edilebilir. Birinci kol Râ-

fî'nin *el-Muhtâr*'i, Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*'i, Zekeriyâ el-Ensârî'nin *Menhecü't-tullâb*'i ve İbnü'l-Cevherî'nin *Nehcü't-tâlib*'i hakkında kaleme alınan şerhlerden oluşup Gazzâlî'nin fürû-i fikh eserlerinden doğan metinlere dair yazılan şerhlerin yarısından fazlasını meydana getirmektedir. Bu kol içinde yer alan *Minhâcü't-tâlibîn* şerhleri fikh tarihinde bir metin üzerine yazılan en büyük şerh geleneğini teşkil eder. İkinci kol, *el-Vecîz* hakkında Râfî'nin *Fethu'l-aziz* adıyla kaleme aldığı şerhten başlayarak Abdülgafâr b. Abdülkerîm el-Kazvî'nin *el-Hâvi'sağir*'i, İbnü'l-Verdî'nin *el-Behcetü'l-Verdiyye*'si ve İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin *İrşâdü'l-ğāvî*'si ile devam eden metin silsilesine dair yazılmış şerhlerden oluşmaktadır. Üçüncü kol yine *el-Vecîz* ve *el-Fethu'l-aziz* ile başlayan ve Nevevî'nin *Ravzatü't-tâlibîn*'i, İbnü'l-Mukrî'nin *Ravzü't-tâlib*'i, Safiyyüddin Ahmed b. Ömer ez-Zebîdî'nin *el-'Ubâbü'l-Muhtâ'*i ile devam eden silsile üzerine kaleme alınan şerhlerden meydana gelmektedir. Râfî dışında *el-Vecîz* için ihtisar yazan Muzaffer b. İsmâil et-Tebrîzî ve Abdürrahîm b. Muhammed el-Mevsilî'nin eserleri üzerine kaleme alınan şerhler de yukarıdaki kollar kadar yaygın ve etkili olmasa bile özellikle VIII. (XIV.) yüzyılda dikkat çekici bir faaliyet teşkil etmiştir. İbnü'l-Mehâmîlî'nin *el-Lübâb*'i, Ebû Zür'a el-İrâkî'nin *Tenkihü'l-Lübâb*'i ve Zekeriyâ el-Ensârî'nin *Tahrîru Tenkihî'l-Lübâb*'inin oluşturduğu silsile hakkında yazılan şerhler ise Gazzâlî öncesinden başlayıp modernleşme sürecine kadar devam eden nâdir şerh geleneklerindedir. Tipik bir muhtasar olmaktan ziyade fikh eğitiminin ilk basamağı için hazırlanmış bir metin kabul edilen Ebû Sücâ' el-İsfahânî'nin *el-Muhtasar*'ı (*Ğāyetü'l-ihtisâr*) üzerine VII. (XIII.) yüzyılda yazılmaya başlanan şerhler de X. (XVI.) yüzyıldan itibaren artış göstererek günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca VIII. (XIV.) yüzyılda kaleme alınan Ahmed b. Ömer en-Neşâfî'nin *Câmi'u'l-muhtasarât*'i ve İbnü'l-Bârîzî'nin *ez-Zübed*'i hakkında yazılan şerhler de burada zikredilmelidir (ayrıca bk. ŞÂFİİ MEZHEBİ [Literatür]).

Mâlikî mezhebinin teşekkül döneminde Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene*'si üzerine birkaç şerhin yazıldığı rivayet edilse de bu çalışmalar aslında söz konusu eseri tamamlayan veya diğer "ümme-hât" metinleriyle karşılaştıran metinlerdir. *el-Müdevvene* ancak Berâzî tarafından kaleme alınan *et-Tehzib* sayesinde klasik bir muhtasar haline getirilme-

sinin ardından şerhedilmeye başlanmıştır. IV. (X.) yüzyılda ve hemen sonrasında ortaya çıkan üç muhtasarla Berâzî'nin eseri hakkında yazılan şerhler mezhebin istikrar devrine kadar geçen zaman dilimindeki şerh faaliyetlerine hâkim olmuştur. Bu eserler içinde İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'si söz konusu dönemde en çok şerhedilen metindir. Gerçek Berâzî'nin *et-Tehzib*'i gerekse İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'sine dair V. (XI.) yüzyılda başlayan şerhler VIII (XIV) ve IX. (XV.) yüzyıllarda dikkat çekici bir artış göstermiş, X. (XVI.) yüzyılla birlikte Berâzî şerhlerinin çok azalmasına karşılık *er-Risâle* şerhleri modern döneme kadar kesintiye uğramadan devam etmiştir. Belirli bir Mâlikî çevresini temsil eden İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrî*'i ve Kâdî Abdülvehhâb'ın *et-Te'lkin*'i üzerine VI. (XII.) yüzyılda başlayan şerh çalışmaları hiçbir zaman yaygın bir gelenek halini alamamış ve X. (XVI.) yüzyılda sona ermiştir. Mezhep içinde önemli bir dönüşümü temsil etmesine rağmen İbnü'l-Hâcib'in *Câmi'u'l-ümmehât*'i hakkında yazılan şerhler de aynı yüzyılda ciddi ölçüde azalmıştır. Zira Halîf b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtasar*'ına gösterilen rağbet, Mâlikî şerh çalışmalarının VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren bu eser üzerinde yoğunlaşmasına ve X. (XVI.) yüzyıldan sonra İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'si dışındaki hemen bütün şerh geleneklerinin son bulmasına yol açmıştır. Cündî'nin *el-Muhtasar*'ına dair kaleme alınan şerhler, Mâlikî fürû-i fikh şerhlerinin yarısından fazlasını teşkil ederek bu mezhepteki şerh literatürünün ana gövdesini meydana getirmiştir. Bu şerh geleneği, fikh tarihinde yoğunluğunu büyük ölçüde kaybetmeden modern döneme kadar ulaşabilen nâdir şerh çalışmalarındandır. Cündî şerhlerinin hâkimiyeti altında İbn Araf'e'nin *el-Hudûd*'u ve Behrâm b. Abdullah ed-Demîrî'nin *eş-Şâmil*'i gibi metinlere dair şerh geleneklerinin oluşmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Derdî'nin *Akrebü'l-mesâlik*'i ve el-Emîrû'l-Kebîr es-Sünbâvî'nin *el-Mecmû'u*, Cündî sonrası mezhep birikimine dair esaslı gelişmeleri yansıttıkları için modernleşme sürecinin başladığı döneme yakın zamanda kaleme alınmalarına rağmen birer şerh çizgisi oluşturmayı başarmışlardır (ayrıca bk. MÂLİKİ MEZHEBİ [Literatür]).

IV. (X.) yüzyılda ortaya çıkan fikh muhtasarlarının Hanbelî mezhebindeki en önemli olan Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yapılan şerh çalışmaları IV- IX. (X-XV.) yüzyıllar arasında yoğunluğunu yitirmeden devam etmiştir. VII. (XIII.) yüzyılda Kel-

vezâni'nin *el-Hidâye*'sine yazılan şerhler uzun soluklu olmamış, VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren Hanbelî şerh çalışmaları Mecdüddin İbn Teymiyye'nin *el-Muħarrer*'i, Düceylî'nin *el-Vecîz*'i ve Şemseddin İbn Müflih'in *el-Fürû*'u üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu şerh çalışmalarının X. (XVI.) yüzyılla beraber kesintiye uğramasının temel sebebi, Muvaffakuddin İbn Kudâme, Haccâvî, İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Mer'î b. Yûsuf el-Kermî çizgisinde telif edilen birbiriyle irtibatlı eserler hakkında kaleme alınan şerhlerin Hanbelî literatürünü hâkimiyeti altına almasıdır. VII. (XIII.) yüzyılda ilk ürünlerini veren bu şerh geleneği müteahhirin dönemi Hanbelî şerhlerinin büyük çoğunluğunu kapsamaktadır (bk. HANBELÎ MEZHEBİ [Literatür]).

Sünnî fıkıh mezheplerinde şerh faaliyetleri IV. (X.) yüzyılda kurumlaşmasına rağmen Zeydî ve Ca'ferî mezheplerinde söz konusu gelişmenin daha geç bir dönemde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Zeydî mezhebi tarihindeki ilk dikkat çekici şerh geleneğini, Taberistan Zeydîliği'nin en önemli isimlerinden Nâtık-Bilhakk'ın (ö. 424/1033) *et-Taħrîr*'i üzerine VII. (XIII.) yüzyılda başlayan eserler oluşturmaktadır. VIII. (XIV.) yüzyılda Emîr Ali b. Hüseyin'in *el-Lüma*'ı ve IX. (XV.) yüzyılda Hasan b. Muhammed en-Nahvî'nin *et-Tezkiretü'l-fâhire*'sine yazılan şerhler uzun süre devam etmemiştir. Mehdî-Lidînilâh İbnü'l-Murtazâ'nın (ö. 840/1437) *el-Ezhâr* ve *el-Bahrü'z-zehhâr* adlı kitapları eklenmesinde gelişen şerh çalışmaları ise müellifin yaşadığı dönemden itibaren Zeydî şerhlerinin ana gövdesini teşkil etmiştir. Zeydî tarihleriyle ilgili kayıtlarda yer alan şerhlerin hemen yarısı söz konusu şerh geleneğine dahildir. X. (XVI.) yüzyılda el-Mütevekkil-Alellah Yahyâ b. Şemseddin'in *el-Esmâr*'ı hakkında bazı şerhler kaleme alınmışsa da bunlar sonraki asırlara uzanan bir şerh geleneği oluşturamamıştır. Ca'ferî mezhebinde ise Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) eserlerine ilişkin telifler VII. (XIII.) yüzyıla kadar en önemli şerh çalışmalarını teşkil etmiştir. Söz konusu dönemden itibaren Muhakkık el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve hemen ardından Şehîd-i Evvelî'nin metinleri üzerine kaleme alınan şerhler Ca'ferî şerh geleneğinin ana gövdesini teşkil etmiştir (bk. FIKIH [Literatür]).

Fürû-i fıkıh sistematiğini kapsayan ve büyük çoğunluğu muhtasar diye nitelenen eserler dışında fıkıh tarihinin en çok şerhedilen metinleri fıkıh usulü ve ferâiz

sahasına aittir. İbnü'l-Hâcib'in *Münthehe's-Sûl* ve onun muhtasarı olan *Muħtaşarü'l-Münthehâ* adlı eserleri üzerine gerçekleştirilen şerh çalışmaları fıkıh usulü tarihinin en geniş ve etkili şerh geleneğini meydana getirmektedir. Gerek şârihlerin mensup olduğu mezhep, yaşadığı bölge ve dönem gerekse bu çerçevede kaleme alınan eserlerin sayısı ve etkisi açısından söz konusu şerh geleneği fıkıh usulündeki diğer bütün şerh faaliyetlerinin üstünde yer alır. İbnü'l-Hâcib'in ardından Sadrüşşerîa'nın *Tenkihü'l-uşûl*'ü hakkında kaleme alınan eserler sayı bakımından daha büyük bir şerh geleneğini temsil etse de Tâceddin es-Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi*'nin şerhlerinin oluşturduğu silsile mezhep ve coğrafya açısından daha yaygın bir gelenektir. Ebû'l-Berekât en-Neseffî'nin *Menârü'l-envâr*'ına yazılan şerhler de *Tenkihü'l-uşûl* şerhlerine yakın bir yoğunlukta olmasına rağmen Hanefî coğrafyasıyla sınırlı kalmıştır. Söz konusu eserlerin ardından yer alması gereken Kâdî Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüşûl*'ü ekseninde ortaya çıkan şerh geleneği de burada zikredilmelidir. Ferâiz sahasında en önemli şerh geleneklerini Secâvendî'nin *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye*'si ve İbnü'l-Mütefennine'nin *er-Rahbiyye*'si üzerine yazılan eserler teşkil etmektedir (bk. el-FERÂİZÜ'S-SİRÂCIYYE; er-RAHBİYYE).

Hâfızada tutulması zor ve ayrıntılı bilgileri vezin ve kafiye yardımıyla zaptetmeye yardımcı olan manzum fıkıh eserlerine dair ilk şerhler VI. (XII.) yüzyılda görülmeye başlanmıştır. XII. (XV.) asırla birlikte yaygın bir faaliyet haline almıştır. Nicelik bakımından X. (XVI.) yüzyılda en yüksek seviyesine ulaşan manzum şerhler modern dönemde bile kesintiye uğramayarak bunların yaygın olduğu bazı coğrafyalarda onlarca eser kaleme alınmıştır. Mâlikî manzum şerhleri bazı fıkıh usulü eserlerinin nazımlarıyla kazâ, fetva ve amel sahalılarında esas alınan kural ve görüşleri işleyen metinler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede fıkıh usulünde Ebû'l-Hasan es-Zekkâk'ın *el-Menhecû'l-mümteħab* adlı eseriyle Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi*'i ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Varakâi*'nin çeşitli nazımları hakkında yazılan şerhler dikkat çekmektedir. İbn Âsım'ın *Tuħfetü'l-hükkâm*'i, Zekkâk'ın *Lâmiyye*'si, Ebû Zeyd Abdurrahman el-Fâsî'nin *el-Amelü'l-Fâsî*'si kazâ, fetva ve amel sahalılarında üzerine en çok şerh kaleme alınan manzum eserlerdir. Şâfiî mezhebinde ferâize dair *er-Rahbiyye* dışında fürû-i fıkıh muhtasarlının muhteva-

sına sahip Zeynüddin İbnü'l-Verdî'nin *el-Behcetü'l-Verdiyye*'si ile Ahmed b. Hüseyin er-Remlî'nin *Şafvetü'z-Zübed*'i hakkında yazılan şerhler önemli bir yekün oluşturmaktadır. Hanefî mezhebinde en çok şerhedilen eser Ebû Hafs en-Neseffî'nin *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-hilâfiyyât*'idir. Bazı önemli Hanefî muhtasarlara nazmedilmişse de bu eserlere dair kayda değer bir şerh geleneği teşekkül etmemiştir. Fürû muhtasarlının muhtevasına sahip İbn Vehbân'ın *Kaydüş-şerâ'id*'i (*el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye*) çeşitli asırlarda üzerine şerhler yazılan manzum bir eser olarak dikkati çekmektedir. Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde manzum fürû muhtasarlara, Hanefî mezhebinde ise manzum usul eserleri etrafında bir şerh geleneği gelişmemiştir.

Fıkıh şerhlerinin önemli bir kısmı *Şerhu'l-Menâr*, *Şerhu'l-Minhâc*, *Şerhu'l-Vikâye* gibi, eserin hangi metni esas aldığı göstermekle yetinen ve umumiyetle "şerh" kelimesiyle başlayan isimlere sahiptir. Fıkıh literatüründe bu tür eserlere şârihin adına nisbetle atıf yapılması yaygın bir uygulamadır (*Şerhu'l-Bâberti 'ale'l-Hidâye*, *Şerhu'l-İcî 'alâ Muħtaşari İbni'l-Hâcib* gibi). Kendine has bir adı olan şerhler ise İslâm medeniyetinde gelişen kitap ismi koyma geleneğine uygun biçimde adlandırılmıştır. Nitekim bu şerhlerin çoğuna esas aldıkları metnin başlığı ile secili isimler verilmiştir. Meselâ Merginânî'nin *el-Hidâye*'sinin şârihleri "inâye, binâye, kifâye, nihâye, gâye" gibi kelimeleri eserlerinin adlarında kullanırken Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi*'nin şârihleri çalışmalarında "el-bedrü't-tâli", zevâlü'l-mâni", teşniffü'l-mesâmi", el-gaysü'l-hâmi" gibi tamlamalara yer vermiştir. Öte yandan fıkıh şerhlerinin isimlerinde belirli anlamlara gelen kelimelerin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu eserlerin birçoğunun ismi anlatma veya açığa çıkarma (vuzuh, beyan, keşf, feth, irşad, tenbih, zuhur, fehmi), aydınlık veya ışığın yansımaları (lüm'a, behce, gurra, dav', mir'ât ve özellikle nur), kapsamlı veya yeterli oluş (kifâyet, gınâ, şümûl, ihâta), hedef ve amaca ulaşma (bulûğ, gâye, talep, nehc, hidayet), düzeltme veya gözden geçirme (tehzîb, islah, tenkih), hediye verme (tuħfe, minha, hibe, hediye) anlamına gelen kelimelerden türetilmiştir. Ayrıca değerli taş ve madenlerle (cevher, lü'lü', yâkut, ibrifz, zeheb ve özellikle dür) gök cisimleri ve olaylarını (bedr, kamer, necm, kevkeb, berk) ifade eden isimler de yaygın biçimde kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn, I-II, tür.yer.; *İzâhu'l-meknûn*, I-II, tür.yer.; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şûrûh ve'l-havâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I-III, tür.yer.

EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda yaşayan Mu'tezile, Havâric ve Şîa'ya mensup âlimlere bazı akaid risâleleri nisbet edilmekte, Sünnî akaid zemin hazırlayan telif faaliyetlerinin ise I. (VII.) yüzyılın sonlarından itibaren başladığı bilinmektedir (bk. AKAİD). IV. (X.) yüzyılın ilk yarısından itibaren Mâtürîdî ve Eş'arî ekollerinin teşekkül etmesiyle Sünnî akideden bahseden ilim kelâm niteliği kazanmış, ancak âlimler, halkı ehl-i bid'atın inançlarından korumak ve onların Sünnî akideyi öğrenmesini sağlamak amacıyla klasik kelâm eserlerinin yanı sıra akaid risâleleri de yazmaya önem vermiş, ardından bunların şerh edilmesine girişilmiştir.

Akaid alanında ilk defa eser telif eden ve eserleri sonraki dönemlere intikal eden âlim İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'dir. Onun *el-Fıkhü'l-ekber*'inin talebelerinden Ebû Mutî' el-Belhî yoluyla gelen ve *el-Fıkhü'l-ebşat* diye adlandırılacak olan rivayetinin Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Fahrüislâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Atâ b. Ali el-Cüzcânî ve Ebû İbrâhim İsmâil el-Hâtîrî tarafından şerhedildiği belirtilmektedir (Brockelmann, *GAL*, I, 77; *Suppl.*, I, 285-286; Sezgin, I, 414). Hammâd b. Ebû Hanîfe rivayetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'in en çok tanınan şerhlerinden biri Ali el-Kârî'nin *Minehu'r-ravzî'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*'idir. Ebû'l-Müntehâ el-Mağnisavî'nin *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber* adlı eseri Osmanlı dünyasında çok tanınmıştır. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini kelâm kitaplarındaki konu tertibine göre *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* ismiyle bir araya getirmiş, daha sonra bunları *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* adıyla şerhetmiştir. Hammâd rivayetiyle intikal eden *el-Fıkhü'l-ekber*'in kaynaklarda adları geçen ve bir kısmının nüshaları tesbit edilebilen başka şerhleri de bulunmaktadır (bk. el-FIKHÜ'L-EKBER). Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine ağırlık vererek Sünnî akideyi özlü cümlelerle ifade ettiği *el-Akîdetü't-Şahâviyye*'sinin çok sayıda âlim tarafından şerhedildiği bilinmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1143). Bu şerhlerden Sirâceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî el-Hindî, Abdülganî el-Meydânî, Nâsîrüddin el-Elbânî, İbn Ebû'l-İz ed-Dımaşkı ve Ekmeleddin el-Bâ-

bertî'ye ait olanlar yayımlanmıştır (bk. el-AKİDETÜ'T-TAHÂVİYYE). Müteahhîrîn dönemi Selef âlimlerinden Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Lüm'atü'l-i'tikâdî'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd*'ını Muhammed Sâlih el-Useymîn; İbn Teymiyye'nin *el-Akîdetü'l-Vâsiyye*'sini Muhammed Halîl Her-râs, Muhammed Sâlih el-Useymîn ve Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsiyye* adıyla, Abdülâzîz b. Nâsır er-Reşîd *et-Tenbîhâtü's-seniyye 'ale'l-Akîdeti'l-Vâsiyye*, Abdurrahman Nâsır es-Sa'dî *et-Tenbîhâtü'l-la'tife fî mâ ih'tevet 'aleyhi'l-Vâsiyye mine'l-mebâhişî'l-münife* ve Zeyd b. Abdullah Âlû Feyyâz *er-Ravzatü'n-nediyye Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsiyye* ismiyle şerhetmiştir.

Mu'tezile kelâmcılarından intikal eden ilk eserler Câhiz'e ait olmakla beraber Mu'tezile düşüncesini günümüze ulaştıran asıl kitaplar Kâdî Abdülcebbar'a aittir. Onun *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı bir külliyyat niteliğindeki eseri, Mu'tezile'nin doğuşundan V. (XI.) yüzyılın başına kadar gelen süreçte tartışılan bütün konuları içermekte olup Vâsîl b. Atâ, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm, Câhiz, Kâ'bî, Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim gibi Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini aktarmakta ve bir anlamda şerhetmektedir (bk. el-MUĞNÎ). Kâdî Abdülcebbar'a nisbet edilerek yayımlanan *Şerhu'l-Uşûlü'l-hamse*'nin, müellifin *el-Uşûlü'l-hamse* adlı eserinin öğrencisi Kuvâmüddin Mankdîm tarafından yapılan şerhi olduğu ileri sürülmektedir (bk. ŞERHU'L-USÛLÜ'L-HAMSE). *el-Mecmû' fî'l-Muhtî bi't-teklîf* adlı eser ise onun *el-Muhtî bi't-teklîf*'ine talebesi İbn Metteveyh'in yaptığı şerhtir. Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin mezhebin görüşlerini savunduğu *el-Keşşâf* adlı tefsiri üzerinde daha çok itizâfî fikirleri eleştirmeyi amaçlayan şerh, hâşiye ve ta'lik türü elliyi aşkın çalışma yapılmıştır (bk. el-KEŞŞÂF).

Mâtürîdiyye mezhebinin ilk fikrî temelini Ebû Hanîfe tarafından atıldığı kabul edilir. Onun *el-Fıkhü'l-ebşat* adlı risâlesi şerhedildiği gibi (yk.bk.) Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin, kelâm konularına ağırlık veren *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinin -Alâeddin es-Semerkindî'ye nisbet edilmekle birlikte içeriği Ebû'l-Muîn en-Neseffî'ye ait açıklamalardan oluşan -*Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*'ı da bu arada zikredilmelidir (bk. TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN). Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam*'ını İbrâhim Hil-mî b. Hüseyin *Selâmü'l-aḥkem 'alâ Sevâdi'l-a'zam* adıyla şerhetmiştir. Müte-

ahhîrîn döneminde Necmeddin en-Neseffî'nin *'Akâ'idü'n-Neseffî* adlı risâlesi, Sa'deddin et-Teftâzânî başta olmak üzere Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî ve Ebû Abdullah eş-Şeyh Zeynüddin (*el-Kavlü'l-vefi*) gibi çok sayıda âlim tarafından şerhedilmiştir. Bunların içinde en meşhur olanı Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'idir. Eser Osmanlı medreselerinde ve Ezher'de asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. *Şerhu'l-'Akâ'id* üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likler Neseffî metnine yapılan şerhlerden fazla olup sayıları elli civarındadır. Bunların arasında Hayâlî, Kestefî, İsmâüddin el-İsferâyînî, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî ve Ramazan b. Muhammed el-Hanefî'nin şerh veya hâşiyele-ri meşhurdur (bk. AKÂİDÜ'N-NESEFFİ). Hakında çok sayıda şerh kaleme alınan risâlelerden biri de Ali b. Osman el-Üşfî'nin *el-Emâlî* adlı manzum eseridir. Halîl b. Alâ en-Neccârî'nin *Nefîsü'r-riyâz li-i'dâmi'l-emrâz*, Ali el-Kârî'nin *Ḍav'ü'l-me'âlî fî şerhi Bed'î'l-emâlî* ve Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhâvî'nin *Nuḥbetü'l-le'âlî li-şerhi Bed'î'l-emâlî* isimli telifleri eserin şerhlerinden bazılarıdır. Muhammed b. Malkoca'nın *Lâmiyye-i Kelâmiyye Şerhi*, Mütercim Âsım Efendi'nin *Merahu'l-meâlî fî şerhi'l-Emâlî*, Bekir Topaloğlu'nun *Emâlî Şerhi* adlı eserleri risâlenin Türkçe şerhlerinden bazıları olup Topaloğlu'nun çalışması Zaylabidin Acimatov tarafından Kırgızca'ya çevrilmiştir (Bişkek 2008; bk. el-EMÂLÎ). Ebû'l-Berekât en-Neseffî'nin *el-Umde* adlı risâlesi başta kendisi olmak üzere (*el-İtimâd fî'l-İtikâd*) çok sayıda âlim tarafından şerhedilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1168; Brockelmann, *GAL*, II, 253; *Suppl.*, II, 268). İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâyere fî'l-'akâ'idü'l-mün-ciye fî'l-âhire*'si üzerine yapılan şerh, hâşiye ve atflarla Mâtürîdiyye kelâmının önemli bir kaynağı haline gelmiştir. *el-Müsâyere*'ye müellifin *Tavzîhu'l-Müsâyere* ve talebesi Kemâleddin İbn Ebû Şerîf'in *el-Müsâmere*'si dışında da şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. Hızır Bey'in her beytinde bir kelâm meselesini açıkladığı *el-Kaşîdetü'n-Nûniyye*'si üzerine de birçok şerh yazılmıştır. Talebesi Hayâlî Ahmed Efendi'nin şerhiyle Uryânî Osman Efendi'nin *Hayrû'l-kalâ'id Şerhu Cevâhîri'l-'akâ'id*'i ve Lâlezârî Mehmed Tâhir'in *el-Cevâhirü'l-kalemiyye fî taştîri esrârî'n-Nûniyye*'si bu şerhlerden bazılarıdır. Dâvûd-ı Karsî'nin *Kaside-i Nûniyye Şerhi*, Manastırlı İsmâil Hakî'nin *Me-tâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*'si ve Mustafa Behcet Uryanyevî'nin *Sünühât-ı*